

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՉ

Մեր Բնաշխարհի տեղագրական պատմութեան ծանօթ է անունը այս երեւելի Մխիթարեանին, որ մեր հայրենի հոյակապ յուշարձաններուն, երկնաբերձ տաճարներուն, վանքերուն եւ ուրիշ զանազան աղբյուրին հնութեանց բեկորներու, ինչպէս նաեւ հին տոհմային գեղարուեստի հետազոտութեանց փափաղով վառուած՝ պտտեցաւ Հայաստանի կարեւորագոյն վայրերը:

Անշուշտ իրմէ առաջ թէ վերջն ալ եղան զանազան աղբերէ եւս հետախոյզներ, որոնք կատարեցին ճամբորդութիւններ զէպի մեր հայրենի Աշխարհը՝ միեւնոյն նըպատակով, եւ իրենց հնախօսական ուսումնասիրութեանց արդիւնքները յօդուածներով կամ առանձին մատենաներով մամուլին յանձնեցին: Յիշենք, զոր օրինակ, Հ. Ն. Սարգիսեանի արշաւանքներուն ժամանակակիցը՝ Սարգիս վարդապետ Զալալեանցը, որ չըջած էր նոյնպէս Մեծն Հայաստան, ուր, — ինչպէս կը նկարագրէ, — «հոյակապ շինուածք մը յայտնաբերուած գործոց մերոց Դիւցազանց, ումանք ի սպառ հիմն ի վեր տապալեալ աներեւոյթ եղեն, ումանք կիսակործան գո՛գ մերձ են առ դուրս գերեզմանի, իսկ կէսք՝ անտէր անխնամ ծածկեալ կան ի մէջ մացառախիտ քփոց, գազանաց միայն եղեալ որջ, եւ հօտից պառակ» . ուստի «ընդ այսպիսի յրթնատեսակ վիճակ ազգիս հայեցեալ օտար ազգք... առ ոչ ինչ գրեմ գազգ մեր, իբրեւ ի ծառայութեան ծնեալս եւ սնեալս»⁽¹⁾: Այս ձեւով կ'արտայայտուի նաեւ երկասիրութեանը վերջարանութեան մէջ⁽²⁾:

Իսկ գտնուելով Հ. Ն. Սարգիսեանի՝ իր հետազոտութեանց ճոխ արդիւնքը թանկագին հատորի մը մէջ ամփոփուած կը գրուենք: Սկսած է ուղեւորութիւնը 1843ին,

ու կ'աւարտէ 1853ին, բայց հրատարակութիւնը աւելի ուշ եղած է:

Արդ, իր տասնամեայ տաժանելի ու քրտնաջան ճամբորդութիւնը կ'ընծայէ մեր հայրենի պատմութեան ոչ նուազ կարեւոր եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ՝ դարաւոր հայ կիսակործան հնութիւններուն նկատմամբ. եւ ինչ որ մեզի շատ աւելի թանկազին կը դառնայ՝ ուրիշ հնախօյջներէ ցայլվայր անտես մնացած հայ եւ օտար արձանագրութիւններն են, որոնց հաւատարմագոյն ընդօրինակողն եղած է ինքը, «յորոց ումանք, — կ'ըսէ հրատարակիչը, — առ հնութեան եւ խանգարման մերձ էին յանհետանալ, եւ ումանք անհետացեալ իսկ էին կամ կործանեալք՝ յընթացս յետին քան ամաց՝ յարմէ սկսաւ սորայս ուղեւորութիւնը»: Ուրեմն այդ դարաւոր նշխարներուն հաւատարմագոյն ընդօրինակողն եղած է ինքը՝ ուշադրութեան արժանի իր մատենանին մէջ:

Յոյժ գրաւիչ են անոր ականատեսի յատուկ նկարագրութիւններն ու տեղեկութիւնները՝ առանձնապէս Անի քաղաքին շուրջ: Կ'ակնարկէ նախ այն յուզումները որ ունեցեր է՝ երբ հեռուէն նշմարուիլ սկսած են պարիսպները. «Առ որ ուղեւորեալ եւ մերձ եղեալ ի պարիսպն՝ յայլ յայլմէ լինի ոգի հայրենասիրի» կ'ըսէ: Ապա կը խոսեցնէ իր արտօմթախիժ հառաչները սրտեր հրդեհող այս տողերուն մէջ՝ ուր կ'ըսէ այսպէս. «Ի բարձրութենէ պարսպացրն, յահեղ հոյակապութենէ աշտարակացն

(1) Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս 1842, Մասն Ա. տե՛ս Առաջարանութիւն էջ 5:

(2) Անդ. Մասն Բ. էջ 502:

եւ ի խնամաւ փութոյ ազատածն մեծանմանութեան՝ որով այդ ամենայն հիմնեալ կանգնեցաւ առ հասարակ վիճօք կոփածոյիւք ողորկագունիւք, յուշ լինին նմա անդէն Աշտեանին եւ Սմբատեանին աշխարհաշէն քաղաքի: Մեծանշանք դաստակերտքն Արշակունեաց՝ վաղարշաւան, Արմաւիր, վաղարշապատ եւ Երուանդայ ձեռակերտք՝ ի ծերութենէ ժամանակաց սպառեալ գրեալէ անհետ եղին. եւ եթէ սակաւախօս ինչ բանք յայտարար կացցեն հանդիսի նոցա՝ այն ահա բաւական լինի վերջնաց դարուցս՝ մեծս եւ տիեզերակալս եւ աշխարհաշէնս կոչել զնոսա. սակայն տոհմին Բագրատունեաց մեծագործութիւնք աւանց ուրաք վկայելոյ ինքնին պատմող լինին ամենեցուն քէ յո՛ր սահման հասին, որ եւ ընդ ողջոյն գաւառն Շիրակայ ցան եւ ցիր սփռեալ կան ամենայն ուրեք, կեդրոն եւ գլուխ այդոցիկ ունելով զԱնի» (էջ 105-106):

Թողլով աղբյուրն եւ օտար մասնագէտներու եւ քննադէմներու որ շարունակեն օգտուիլ այդ համբերատար ու բազմաշխատ գործէն՝ մենք կը հրատարակենք հոս իր մէկ անտիպ նամակը, զոր նա Անիի աւերակներուն մէջը նստած գրեր է դարաւոր եւ անխօս յուշարձաններու խորհրդաւոր լուծեան մէջ:

Աստուածապատիւ հոգեւոր տէր⁽³⁾

Անի

ի մայր եկեղեցուն նստալ տողեմ գգիրս
ի 14 հոկ. 1845

Որպէս իդձ լինէի յամաց հետէ՝ յաջողեցաւ ինձ անհոյժ ուղեւորութեամբ տեսնել զցանկալին Անի, աւուրս բազումս հանելով աստ: Որ միանգամ ընդ վսեմութիւն պարսպացն եւ աշտարակաց քաղաքիս ի գնին կայ՝ հիւանդ ընդ մեծագործութիւն նախնեաց եւ ընդ աստուածաշնորհութիւն նոցա, քանզի եւ նշանօք կրօնասիրութեան խաչաքարք եւ կրաքարք բունք լի են յարձանագիրս նորա: Հրաշակառոյց եկեղեցիք, քէպետ եւ բուով սակաւք, փայլեն ի ներքս անդ. արքունիք քաղաքաց տակաւին յոտին կայ, իսկ տունք առ հասարակ փլեալ եւ հոգոյ հաւասար: Մի առ մի ստորագրել ի քրքի աստ չբաւեմ՝ գայդ առանձին գրուածօք ընդ այլոցն հասուցանեմ ի

վանս: Իմ աստ աշխատութիւն է առնուլ զհաւասար ամենայն արձանագրութեանց եկեղեցեացն եւ պարսպաց, որ քէպետ եւ դժուարին է եւ տառապանք անհեղինակ սակս բարձրութեան վայրացն, այլ գումն դիտակաւ եւ գայլն սանդղով դիւրացուցանեմ եւ չքողում բնաւ բառ մի՝ որչափ ինչ մնացեալ են ցարդ անեղծք եւ անկործանք. եւ զսանդղաքն երկայնածիգ ի Հոռոմոսի վանաց սայլիւ ածեալ եմ աստ: Իմ առաջին եւ գլխաւոր վախճան այս լիցի յուղեւորութեանս հաւաքել զամենայն գրուածս առ ի նախնեաց եթէ ի մատնանս եւ եթէ յարձանս. քէպետեւ գայդ չկարիցեմ ի գլուխ հանել անքերի սակս անբաւութեան, սակայն ոչ քերի գտայց յայնմանէ որ հնարաւորն է: Այսօր աւուրք եօթն են զի յաւերակս Անուշ շրջագայիմ եւ հագիւ աւարտեցի զարձանագրութիւնս հանդերձ այլովքն: Սակայն ի Շիրակ գաւառիս տանկաստանի որ է յայս կոյս Ախուրեան գետոյ ոչ միայն Անի է տեսութեան արժանի, այլ եւ բազում այլ վանորայք եւ եկեղեցիք յորս շրջեցայ աւուրս երեսունեւհինգ հաւաքեալ զամենայն արձանագիրս. եւ եթէ յաջողեցի ինձ երբեմն մտանել եւ ի սահման Ռուսաց որ յայնկոյս Ախուրեան գետոյ որ է միւս կէս մասն Շիրակայ, չբաւե ամիս մի եւ անդ աշխատիլ. եւ այդ Շիրակ գաւառ միայն ո՛ւր բողոմք գայլս: Զբազմութենէ վանորէից նախնեաց լուեալ էաք միայն ի գաւառին վանայ, զՇիրակայն ո՛ւր լուեալ էր մեր. սակայն որ միանգամ շրջագայի ի Հայաստան՝ անբաւս լսէ եւ տեսանէ յորոց յոյժ սակաւս լուեալ էր ի մատենից նախնեաց, եւ այն՝ մեծաւ մասամբ անձանօք վայրքն եւ անուանքն եւ շինողն եւ այլ հանգամանք, եւ ստուգի այդ ամենայն յակամատեսէ:

Արդ ես դառնամ ի կարս, անցանել ի Մուշ ընդ քանապարհ Կարնոյ, եւ ձմերեալ անդ՝ աշխատիմ հաւաքել զամենայն նորագիտս ի գրքչագրաց Առաքելոց մեծաստանին, քանզի սկսանին արդ բանիլ դրումք ձմերայնոյ եւ չէ մարք շրջագայիլ ուրեք որպէս յամարան: Զձմեռն ամենայն ոչ ի Մուշ անցուցանեմ, այլ երբեմն եւ ի Բաղէշ յուգիլ զԱմրտօլ եւ գայլսն:...

Ն. Ծ.

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Յոյնաւատակ Մխիթարեան վարդապետին այս շահեկան գիրը՝ ինքնին անոր օրինակելի հայրենասէր անձին ցոլացուցիչ մէկ վաւերաթուղթն է:

Հ. Ղ. ՏԱՅԵԱՆ

(3) Գերպ. Գէորգ Արքեպոս. Հիւրմուղեան Ընդհ. Արքահայրը նոյն ժամանակի: